

Елла Стьопченко (Київ, Україна)

НІМЦІ-КОЛОНІСТИ ТА “СУСІДИ” - ЦИГАНИ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ ОТОЧЕННІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ наприкінці XVIII – XIX століття

На сучасному етапі розбудови української поліетнічної держави надзвичайно важливим є докладне переосмислення ролі міжетнічних стосунків різних за походженням, ступенем соціально-економічного розвитку та культури етнічних спільнот, оскільки протягом XX століття ці проблеми замовчувалися або фальсифікувалися.

Доволі актуальними постають ці питання для представників німецькомовних етно-конфесійних груп, циганських (ромських) спільнот, які з другої половини XVIII століття проживали на території Південної України у відриві від основного масиву свого етносу в умовах інонаціонального середовища, не мали власної державності, але зробили значний внесок в розвиток своєї нової батьківщини.

Процеси національно-культурного відродження, які розпочалися на початку 1990-х років в ході формування української державності на демократичних засадах уможливили повернення цих етносів до українського історичного простору, де їм раніше не знаходилося належного місця.

На нашу думку, дослідження міжетнічних контактів буде сприяти поглибленню вивчення об'єктивної української історії, оскільки проблема соціокультурної взаємодії іноземних переселенців – німців з циганами в ретроспективі стосунків з іншими етнічними групами новоросійського краю ще не була темою спеціального дослідження.

Метою розвідки є аналіз міжетнічних взаємин німецькомовних колоністів з їх “сусідами” - циганами в поліетнічному середовищі Південної України наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Зокрема, розглянемо особливості у системі адміністративного управління, рівні міжкультурної взаємодії цих груп іноземних переселенців у різних сферах життя.

Південна Україна, за висловом дослідника історії цього регіону О. Дружиніної відрізнялася від інших територій України надзвичайною

етнічною строкатістю та “різноплемінністю” [1, с. 69]. Остання чверть XVIII століття стала вузловим періодом в історії Південної України: скасування Нової Січі, (1775 р), послідовне включення до складу Росії земель між Південним Бугом та Дніпром, Кримського Ханства (1783 р.) та великої області між Південним Бугом та Дністром (1791 р.). Ця обширна територія, яка тривалий час знаходилася у складі Оттоманської імперії, у 1796 р. увійшла до Новоросійської губернії і їй було надано офіційну назву Новоросія [1, с. 3–4]. Однак, починаючи відігравати все більшу роль в стратегічному та в промислово-господарському комплексі Російської імперії, ці новоросійські родючі степні простори були майже незаселеними.

В результаті активної політики царського уряду Катерини II з середини XVIII століття розгорнулися процеси іноземної колонізації, перш за все народів з Османської імперії – греків, болгар, сербів, а пізніше представниками етнічних спільнот з центральних та західноєвропейських країн – німців, менонітів, шведів, швейцарців, італійців, які розселилися компактними групами на території Новоросії і разом з українцями та росіянами склали поліетнічне населення цього регіону [2, с. 157].

Питання переселення, освоєння новоросійських земель, господарського та культурного розвитку іноземних переселенців цього регіону стали активно привертати увагу російської та зарубіжної громадськості. Серйозні дослідження території Південної України починаються з 80-х років XVIII століття. Санкт-Петербурзька Академія наук стала активно проводити науково-дослідні експедиції з метою вивчення природно-кліматичних особливостей, економічних та статистичних даних новоприсланих земель [3, с. 11]. Результатом цих експедицій стали численні подорожні записки та нотатки академіка Санкт-Петербурзької Академії І. Гільденштедта, який протягом 1773 – 1774 років відвідав Новоросійську Слобідсько – Українську та Малоросійську губернії [4], матеріали В. Зуєва, який 1781 – 1782 рр. досліджував етнічну ситуацію Криму [5].

З середини 30-х рр. XIX століття розпочався новий етап у розвитку регіональних досліджень у зв'язку з організацією багатьох наукових комісій та товариств: Київської археографічної комісії, Одеського товариства історії та старожитностей, Російського Географічного товариства, та ін. Так з'явилися ґрунтовні роботи одного з членів Одеського товариства історії та старожитностей А. Скальковського [6]. Звертають на себе увагу також праці видатного історика, дослідника різних етносів Лівобережжя, академіка Д. Багалія [7].

Однак, проблема міжетнічних відносин різних етносів Півдня України розглядалася дослідниками здебільшого в контексті історичного, соціально-

економічного політико-адміністративного чи культурного розвитку цієї території зазначеного періоду

Слід відзначити, що проблема розвитку німецьких колоній Півдня України розроблена недостатньо. І хоча дослідницький процес розпочався ще з XIX століття, привернувши увагу до прогресивного економічного розвитку німецьких колоній Півдня України не тільки дослідників-науковців, а й російських службовців, згадаємо хоча б “Спогади” А. Фадєєва [8], подорожні записки В. Павловича [9], А. Афанасьєва – Чужбинського [10], ґрунтовні праці А. Клауса [11], А. Гакстгаузена [12], В. Постнікова [13], Л. Падалки [14], А. Веліцина [15] та Г. Писаревського [16], однак, з 1930 по 1990 – ті роки мала місце негласна заборона етнонаціональних студій.

За часів розбудови незалежної України дослідницький процес окресленої проблематики знову активізувався і триває дотепер, про що свідчить поява численних узагальнюючих праць дослідників В. Наулка [17], Ю. Римаренка [18] та, зокрема, дослідників німців Півдня України І. Кулинич [19] В. Євтуха, Б. Чирка [20], С. Бобильової [21], Е. Плеської-Зебольд [22], Ю. Лаптева [23], М. Ісмаїлова [24], Н. Осташевої [25], К. Лях [26], М. Белікової [27], І. Задерейчука [28], Ю. Берестень [29], А. Дингеса [30], В. Васильчука [31] та ін.

Циган Півдня України серед інших досліджували І. Данилович [32], М. Плохинський [33], О. Баранников [34], Т. Кисельова [35], Е. Друз, А. Гесслер [36], О. Марушиакова [37], Н. Зіневич [38], О. Беліков [39]. Науковцями досліджувалися різні аспекти політики Російської імперії стосовно циган, але узагальнюючих праць з цієї проблеми не створено.

Вперше у вітчизняній історіографії комплексно проблему міжетнічних відносин різних етносів Півдня України у XIX столітті розглянула молода дослідниця К. С. Лях в дисертаційній роботі: “Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.)” [40], окремий розділ якої, присвячено проблемі соціокультурної взаємодії німецькомовних колоністів Півдня України з їх поліетнічним оточенням у господарчій та культурній сферах (шлюбні зв’язки, релігійні та мовні контакти) [40, с. 108 – 175].

Отже, короткорозглянемо, як і коли з’явилися німецькомовні та циганські етнічні спільноти на Півдні України, що є об’єктом нашого дослідження.

Наприкінці XVIII – першій половині XIX століття в новозаснованих Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях були створені німецькомовні колонії, які відрізнялись від поселень іншого населення компактністю проживання, віросповіданням, способами організації

общинного життя та високим рівнем економічного розвитку, і тим, що всередині свого етносу не становили монолітної спільноти. Головні фактори, які розділяли німецьких поселенців на окремі групи – етнічний, мовний та конфесійний [26, с. 10]. І хоча поділ колоністів за етнічною та мовною ознаками зберігався ще довгий час після їх переселення, але поступово ці розбіжності стиралися, відбувалося злиття говірок, якими спілкувалися вихідці з різних німецьких земель і формувалися нові “місцеві діалекти”. Єдиним чинником була конфесійна приналежність, яка безкомпромісно поділяла неоднорідну масу колоністів на декілька великих груп: лютерани, католики та меноніти [26, с. 10].

Проаналізувавши історіографічне надбання дослідників німців України, можна стверджувати, що всі вони в тій чи іншій мірі торкалися питання переселення різних німецькомовних етно-конфесійних груп до Новоросії, виділяючи декілька хвиль іноземної колонізації з західноєвропейських країн.

Отже, колонізація Південної України вихідцями з німецьких земель в свою чергу розпадається на три етапи: 1) 1803–1806 рр., – коли були засновані Гросслібентальська група колоній під Одесою, шведські колонії під Бериславом (Херсонська область), перші колонії в Криму – Нойзацька (під Симферополем) і Цюрихтальська (під Феодосією) групи та Кроненталь; молочанські колонії та колонії Глюкстальської групи; 2) 1808–1811 рр. – засновані католицька Кучурганська та лютерансько-католицька Березанська група поселень; 3) 1814–1823 рр. – утворені 17 бессарабських та 17 мариупольських колоній, а також 5 колоній вюртемберзьких сепаратистів [40, с. 58].

Окремо відбувалося переселення до Новоросії менонітів. Перша партія менонітів у складі 228 сімей прибула до Росії в 1788 р. із Гданська (Данціга) на о. Хортиця Катеринославської губернії. З 1793 по 1796 рр. сюди переселилося ще 118 сімей. Частина прибулих була поселена на решті площі о. Хортиці, інша – поблизу м. Олександрівська та в Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Ці колонії були об’єднані в *Хортицький менонітський округ* [16, с. 337].

Ще одне переселення відбулося в 1803 р. – в Росію приїхало 150 сімей менонітів. До 1806 р. в Росію прибули ще 212 сімей. В період з 1806 по 1820 рр. в Росію переселилося з Пруссії більше 350 менонітських сімей. Всі вони отримали землі на території Бердянського повіту Таврійської губернії на схід від р. Молочної створили – *Молочанський менонітський округ* [11, Прилож. с. 22–26].

Кількість колоній постійно збільшувалася. В 1790 р. в Хортицькому менонітському окрузі було 8 колоній, а в 1824 – 18; в Молочанському окрузі в 1806 було 18 колоній, а в 1866 – 57. До 1835 р. Хортицька територія вже не вмщала в собі всього народжуваного населення. Уряд відвів 146 сім'ям хортицьких менонітів земельні угіддя в Маріупольському повіті Катеринославської губернії. Так виник – *Маріупольський менонітський округ* [11, Прилож. с. 27-40].

Таким чином, до 1819 р. відбулося оформлення мережі німецьких материнських колоній на Півдні України. У 1813 р. в усій Південній Україні нараховувалося 31 менонітське поселення з 778 сімей, 2502 осіб чоловічої статі. Ще 3539 німецьких (неменонітських) сімей (9147 осіб чол. статі) жили в 61 поселенні. На 1830 р. загальна чисельність менонітських, німецьких і швабських колоністів в Південній Україні Бессарабії зросла до 56 478 осіб обох статей; вони жили в 175 колоніях. До 1852 р. число цих колоністів майже подвоїлося і становило 104 959 осіб [40, с. 61].

На 1897 р. частка німців у трьох південноукраїнських губерніях – Катеринославській, Херсонській і Таврійській – складала відповідно 3,8%, 4,5% та 5,4%, а загальна частка серед іншого населення Півдня України – 4,5% [40, с. 62].

Стосовно циганського населення Півдня України існують різні гіпотези звідки і коли вони тут з'явилися. Так, В. Кондаракі вважав, що цигани прийшли в Крим у XV столітті із Персії, разом із татарами [41, с. 72]. Святський припускав, що кримські цигани прийшли з Молдавії, а частина з південної Сербії. В одній циганській пісні в перекладі В. Філоненка, розповідається, що одна частина циган, яка називає себе туркменами вважають себе вихідцями з Туркестану, а інша – з Індії. До Криму вони потрапили з Кавказу через Тамань на величезних мажах, запряжених верблюдами [42, с. 329]. Переселення в Крим відбувалося в кілька прийомів і в різних напрямках. Це підтверджують зовнішній вигляд, поділ на класи, кастова нетерпимість окремих груп циган один до одного. По зовнішньому вигляду і способу життя кримські цигани різко поділялися на два типи: “курбетів”, або як вони себе називають “*туркмен*” і циган, які називають себе “*рома*”. По роду занять їх розподіляли на: “*ауджи*” (ведмежатники), “*елекчі*” (ситочники), “*даулджи*” (музиканти), “*демерджи*” (ковалі), “*кумишчі*” (майстри золотих і срібних справ) [42, с. 331].

За визначенням В. Філоненка, роми прийшли до Криму перед приєднанням його до Росії, але здебільшого як кочівники. Саме роми, а точніше “*ауджи*” (ведмежатники) після з часом, перейшли на осілий спосіб життя

і здобули славу ковалів, лудильників та золотих і срібних справ майстрів, оселилися в Криму біля Бахчисараю. Після приєднання Криму до Російської імперії їхня чисельність тут постійно зростала [42, с. 336].

Таким чином, можна стверджувати, що з другої половини XVIII століття роми почали постійно мешкати на Півдні України, а саме, у Криму.

Однак, була ще одна хвиля переселення циган до Бессарабії. Так, Після приєднання у 1812 р. Бессарабії до Росії на цих землях проживали дві категорії циган: кріпосні – належали молдавським боярам, та коронні – на становищі державних селян. У 1813 р. в області нараховувалося 221 родина коронних циган. До 1839 р. їхня кількість збільшилась і становила 1 135 родин [43, с. 608]. За способом життя та заняттями коронні цигани поділялися на три підгрупи: *лінгурари* – “ложкарі”, які займалися деревообробним ремеслом; *урсари* – “ведмежатники”; *ласиши* – спеціалізувалися у ковальській справі. [44, с. 214].

Слід відзначити, що соціальна взаємодія німецьких поселенців та їх українських, російських, єврейських, ногайських, болгарських та циганських сусідів становила собою складне явище та повинна розглядатися з урахуванням тих змін, які відбувались як в німецькомовних спільнотах на Півдні України, так і в соціумі оточуючих їх етносів. Незважаючи на те, що в повсякденній практиці представники німецькомовної меншини в основному мали стосунки виключно з іншими німцями, здебільшого з представниками своєї конфесії, і можливості встановлювати широкі соціальні відносини з не-німцями були обмеженими, немає ніяких підстав перебільшувати замкнутість німецького колоністського світу та заперечувати факт наявності системних контактів і взаємодії німецьких колоністів зі своїми сусідами.

Для більш детального розуміння міжетнічних відносин поліетнічного населення Півдня України слід виділити і розглянути певні рівні соціокультурної взаємодії різних етносів. Зокрема, в роботі К. Лях пропонується така схема рівнів міжкультурних контактів німецькомовних колоністів Південної України з поліетнічним оточенням [40, с. 111]:

1. *Безпосередні контакти німецьких колоністів з населенням південноукраїнського регіону*

2. *Макровпливи, які були призвані впливати на поведінку спільнот:*

1.1. *Економічна взаємодія німців-колоністів та їх сусідів*

* *стосунки німецьких господарів із сезонними українськими та російськими наймитами;*

* відносини німців-колоністів з відкупниками промислів, ярмарків та утримувачами питейних домів в німецьких колоніях;

* торговельні стосунки

* поземельні відносини, спори та конфлікти через землю.

1.2. Діяльність німецькомовних колоністів по розповсюдженню сільсько-господарських знань та навичок серед місцевого населення:

* навчання німецькими майстрами “корисним в сільському господарстві” ремеслам української, російської, болгарської, ногайської та циганської молоді;

* діяльність німецькомовних колоністів в якості показових господарів в єврейських, болгарських та ногайських колоніях

1.3. Шлюбні зв'язки.

1.4. Релігійні контакти

1.5. Мовні контакти та мовна взаємодія німецьких колоністів та навколишнього населення.

2.1. Вплив законодавчої політики на розвиток міжетнічних стосунків в регіоні (реформа 1861 р., реформи державного управління 1870-х рр. тощо).

2.2. Роль економічних факторів, модернізаційних заходів (розвиток економічних відносин в краї: розвиток міст і портів, індустріалізація і модернізація країни).

2.3. Вплив внутрішньодержавних та загальносвітових процесів (виникнення на світовій арені об'єднаної Німеччини; оформлення російського націоналізму як державної політики; формування української нації; загострення міждержавної напруженості у зв'язку з наближенням світової війни тощо).

Отже, по-перше, з'ясуємо певні макровпливи, які здійснили вплив на розвиток міжетнічних стосунків в регіоні, а саме, особливості у системі адміністративного управління та законодавчу політику царського уряду.

Слід зазначити, що німецькомовні колоністи відрізнялися від основної маси населення Півдня України специфічним адміністративним устроєм – вони користувалися широким правом на самоуправління та спеціальним юридичним статусом, закріпленим в урядових маніфестах і грамотах.

Німецькі переселенці за Маніфестом Катерини II від 22 липня 1763 р. та привілеями Павла I від 6 вересня 1800 р. були зараховані до стану іноземних колоністів [45, с. 35-39, с. 55], що було доцільним, оскільки в Росії існував кріпосницький лад, і переселенці потребували юридичних гарантій від можливого закріпачення. Таке особливе правове становище німецькомовних поселенців було додатковим фактором, який визначив їх відособленість від інших етносів регіону.

Ще одним фактором, завдяки якому німецькомовні переселенці вигідно відрізнялися від більшості населення Південної України було право на

широку автономію внутрішнього самоуправління в колоніях. Так, загальні збори німецьких колоністів кожного поселення (сход), були органом громадського самоврядування колоністів обирали на два роки зі свого складу сільський приказ у складі старшини, двох-трьох засідателів та найманого писаря. До 1871 р. колоністи мали також окремих суд, який перебував у компетенції колоністського управління [46, с. 80]. Задля нагляду за ходом колонізації була створена Канцелярія Опікунства над іноземними колоністами [47].

З приходом до влади Павла I сталися деякі адміністративно-правові зміни в управлінні колоніями 4 березня 1797 р. іменним указом при Сенаті була організована спеціальна Експедиція державного господарського опікунства іноземних і сільського домогосподарства [47]. 26 травня 1806 р. була створена Контора опікунства іноземних поселенців”, функціями якої було управління іноземними колоніями в Новоросійській губернії

Зростання числа колоністів і колоній в трьох губерніях і Бессарабській області, віддаленість багатьох з них від центра управління в м. Катеринославі об'єктивно сприяли появі філіалів Контори – Бессарабської Контори та канцелярії Одеського “водворення” у 1818 р.

22 березня 1818 р. вийшов указ про заснування Опікунського Комітету про колоністів Південного краю Росії в м. Херсоні. Тоді ж було затверджено Положення “Про головне управління колоністів Південного краю Росії”, на підставі якого Контора Опікунства новоросійських іноземних поселенців перейменовувалася в Катеринославську Контору іноземних поселенців, замість канцелярії Одеського “водворення” засновувалася Одеська Контора іноземних поселенців, а в Бессарабії залишалася Бессарабська Контора іноземних поселенців. 14 січня 1821 р. вийшов Указ “Про переведення Опікунського Комітету про колоністів Південного краю Росії з Катеринослава до Кишинева”, де залишався до 1834 р., після чого був переведений в Одесу [40, с. 65].

Таким чином, до адміністративної реформи 1871 р. управління іноземними колоніями знаходилося у відомстві спеціально створених для цього установ, що значно впливало на статус переселенців.

Стосовно циганського населення Півдня України царський уряд проводив певну політику на осілість та закріплення циган на землі.

Так, цигани у XVIII ст. розподілялися на полки, які очолювалися отаманами. Інститут отаманів було створено передусім для збору податків, а також для нагляду за циганами, утримання їх від “непристойностей” [5, с. 178].

Реформа адміністративного управління циган була проведена 30 вересня 1765 р., в результаті чого посаду отамана було скасовано, кожний з циган повинен був обрати місце для постійного проживання, жити від “праведного рукоділля” й поступити під відомство сотенних (полкових) управ. Уряд розумів труднощі виконання цього указу. Владі було приписано “намагатися” зробити з циган звичайних громадян і деякі цигани навіть оселилися, але ненадовго. Указ Сенату 1783 р. передбачав “покласти усіх ще нікуди не приписаних циган у рівній з іншими державними селянами оклад для того, щоб усі вони у придатних та пристойних місцях поселені були” [47, Т. XXI. – 1783. – № 15,823].

Після створення Бессарабської області 1818 р., злидений стан циган не узгоджувався з урядовою програмою перетворення цієї області у “благодатний край” і для керівництва циганами цього ж року було створено Контору коронних циган [48, с. 54].

На території “Казенної Бессарабії” (Буджака) циган-кріпаків проживало небагато. Цигани, що приходили із-за Прута (втікаючи з Молдавського князівства), поступали до розряду казенних циган, отримуючи особисті права [49, с. 223-224]. Більш радикальне перетворення відбувалося з циганами із-за Дунаю: вони отримували права іноземних колоністів й селилися у колоніях задунайських переселенців [1].

Царська влада намагалася оселити циган на казенних землях. У 1829 р. уряд прийняв рішення про переведення усіх коронних циган на осілість. Передбачалось надати кожній родині, що осіла, по 30 десятин землі, грошову позику, збіжжя для посіву та звільнити на 4 роки від податків [44, с. 214]. Внаслідок усіх цих заходів, що проводилися в цьому напрямку, частина з них була оселена в Аккерманському повіті – у селах Фараонівка та Каїри. Обидва села в Саратському районі Одеської області). На 1832 р. – оселені 165 і 150 родин відповідно [50, с. 115–116]. Однак, спроба примусового переведення циган на осілість виявилася не зовсім вдалою. Причинами цього стали зміни традиційного укладу життя циган.

Тепер необхідно з’ясувати та розглянути ті сфери життя, в яких спостерігалися безпосередні міжетнічні контакти поліетнічного населення Південної України.

Одним з результатів міжкультурної взаємодії різних етносів стає формування в свідомості людей “збірного образу сусіда”. Адже “*susid*” – це суб’єкт певної дії, який у певній конкретній ситуації виступає в якості співрозмовника, контрагента, а іноді навіть і суперника або противника. В масштабах дрібних акцій (наприклад, суперечок через володіння землею

або роздрібною торгівлю) сусідом могла стати громада сусіднього села, незалежно належала вона до тієї ж самої, чи до іншої етнічної або релігійної групи. В таких випадках етнічна чи конфесійна приналежність акторів не надто впливала на перебіг подій. В масштабах більш масових або частотних дій (найом, діяльність в якості показових господарів), в яких колоністській громаді протистояли зовнішні по відношенню до колоністів сили, в свідомості колоністів формувався стійкий образ “*susida*”, який складався з характеристик етнічної та релігійної групи, до якої належав учасник діалогу, а також його соціального стану та особистих характеристик. В такому сенсі образ сезонних робітників – українців, росіян, болгар, циган – у свідомості німецького господаря був спільним, і варіювався хіба що в залежності від особистих якостей цих робітників (за критеріями витривалості, чесності тощо) [40, с. 112-113].

Звернувшись до наведеної схеми К. Лях, можна побачити, що найбільш тісні міжетнічні зв’язки німецьких колоністів з іншими етносами регіону реалізувалися у господарській сфері та на рівні побутового спілкування.

Так, у господарській діяльності німецькі колоністи використовували досвід українців у сфері землеробства, скотарства, створення нової техніки особливо на початку свого існування на нових землях.

Прикладом такої міжетнічної взаємодії може слугувати історія виникнення “колоністського плугу”. На початку XIX ст. німецькі колоністи використовували привезені із собою німецькі плуги, але південноукраїнські землі виявилися непридатними для використання такого плугу і тоді колоністи почали вдосконалювати традиційний український плуг, в результаті чого у 1854 р. німецькі брати Гене (Хене) заснували в Одесі невелику майстерню по виробництву нових плугів. В подальшому майстерня перетворилася на фірму по їх виробництву [9, с. 203-204].

Також, українські селяни-сусіди допомагали німцям знаходити джерела води. А завдяки зрешенню привезених колоністами південнофризських корів з місцевими українськими породами була виведена нова – німецька червона корова чи, як її називали пізніше українці – “червона німкеня” [2, с. 166].

В свою чергу німці зробили вагомий внесок у вдосконалення багатьох сфер господарства українських селян, а саме: допомагали покращити технологію обробки землі; значно підвищити врожайність; започаткували культувацію картоплі; заклали основи вівчарства, як окремої галузі сільського господарства; сприяли широкому використанню коней місцевим населенням при обробці землі, розпочали процеси лісонасадження у степових районах

України; навчали веденню господарства та ремісничій справі не тільки українців, а росіян, євреїв та ногайців [2, с. 166-171].

До того ж, міжетнічній взаємодії німецьких колоністів з поліетнічним населення регіону сприяла побудова колоністами житла, хоча це одночасно і відрізняло німецькі та менонітські колонії від основного населення південноукраїнських поселень, оскільки колоністи будували свої будинки з польового каменя, з переважанням лінійної забудови. Так, А. Гакстгаузен, проїжджаючи через німецькі колонії Розенталь (у Таврійській губернії) зазначав: “Нібито нас перенесли у Західну Прусію – до того по-німецьки було все навкруги! Не тільки люди, їх звичаї, мова, одяг, будинки – все було німецьке... Тут було німецька обробка землі..., розташування селищ... – все як у *Германії*” [12, с. 466-467]. Отже німецькі поселення значною мірою відрізнялися від інших, але подібний план забудови був покладений в основу будівель греків, частково болгар, молдаван та ногайців цього краю [2, с. 168].

Слід зазначити, що зустрічалися випадки, коли німецькі колоністи зверталися до послуг циган. Так, на початку XIX ст. меноніт Й. Корніс згадує про кримських циган: “Цигани, які живуть серед ногайців виготовляють для них різноманітні металеві речі, лагодять польові знаряддя, столовий і кухонний посуд і продають різноманітні жіночі прикраси: сережки, каблучки, гудзики, що купують і німецькі колоністи” [51, с. 291].

Найчастіше німецькомовні колоністи вступали в діалог зі своїми сусідами, з життєвими практиками яких перехресчувалися їх повсякденні інтереси. Інколи “чужинці” мешкали і безпосередньо в німецьких колоніях. Так, у 1874 р. в лютеранському поселенні Грослібенталь проживали 55 євреїв. В такі приморські колонії як, наприклад, Клейнлібенталь, часто з’їжджалися відпочиваючі. Причому, вони давали прибутку колонії на 10 тис. руб. щорічно. В основному це були одеські євреї [40, с. 109].

До того ж, в колонії Ландау Березанського колоністського округу Херсонської губернії, за даними на початок XX ст., тимчасово знаходилися православні росіяни – працівники, службовці, ремісники, посильні. При цьому, поряд з католицькою “вже кілька років знаходиться в Ландау російська православна церква”, а також російська церковна школа [40, с. 110].

Одним із стабільних каналів співпраці німецьких колоністів з оточуючим населенням було запрошення німцями селян, переважно українців та росіян, на сезонні роботи. Однак, це стало можливим тільки з другої половини XIX ст., коли колоністи досягли певного економічного рівня.

Працювати на німецьких колоністів було важче, ніж на інших господарів. Німці самі постійно слідкували і за надходженням прибутків, і за

сумлінним виконанням роботи. Харчувалися робітники здебільшого за одним столом зі своїми господарями. Так описує це звичай російський громадський діяч Веліцин: “Ціла родина шульця сиділа за столом. На чолі столу сидів господар, поряд нього члени сім’ї, а на протилежному кінці столу – руські працівники. Повсякчас було чути німецьку розмову до якої, на мій подив, долучалися і руська прислуга” [15, с. 67].

Зустрічаються також поодинокі випадки, коли і цигани працювали у німецьких південноукраїнських колоніях.

Влітку 1843 – 1844 рр. у ст. Фараонівка і Каїри проходили таємні зібрання найбільш активних учасників руху за вихід циган з Дунайського козацького війська, збирали кошти для клопотання на ім’я царя і відправки депутатів до Кишинева, Одеси, Петербурга. Цигани-козаки не підкорялись станичним і військовим владам. Переховуючись від переслідувань військової адміністрації, ініціатори хвилювань їздили до Петербурга, де передали царю своє прохання. Отримавши відмову цигани не припинили своїх спроб того ж року знову звернулись до царя. Циганські депутати клопотали перед новоросійським та бессарабським губернатором в Одесі, перед бессарабським губернатором Кишиневі. Після поїздки восени 1843 р. до Одеси ці делегати “прийшли в німецьку колонію Лунгу Аккерманського повіту, де будували у німців поденно кам’яну огорожу ... заробили лише по 1 крб. сріблом, які, повернувшись, віддали своїм родинам на прожиття” [52].

Отже, господарча діяльність становила чи не найширше поле, на якому розгорталися міжетнічні стосунки українських, російських селян, циган та німецькомовних колоністів.

Таким чином, розглянувши певні рівні соціокультурної взаємодії різних етносів Півдня України можна зробити наступні висновки:

Аналіз міжкультурних контактів німецькомовних колоністів цього регіону з поліетнічним оточенням показав, що в історіографії домінуючим залишається уявлення про етнічну замкнутість німців-колоністів. На нашу думку таке твердження прийнятне до перших десятиліть після заснування їх колоній в Російській імперії й до першої половини XIX століття, цьому сприяв спеціальний адміністративний устрій німецькомовних колоністів: широке право на самоуправління та особливий юридичний статус – іноземних колоністів, закріплений в урядових маніфестах і грамотах.

Вже на кінець XIX – початок XX століття німецькі колонії перестали бути моноконфесійними та моноетнічними утвореннями, оскільки кількість “чужинців”, які з різних причин перебували в німецьких колоніях, постійно зростала.

З другої половини XIX – на початку XX століття німецькі колонії при своїй ізольованості, знаходилися в постійній соціокультурній взаємодії з поліетнічним населенням Півдня України. Найбільш значущими і частими такі зв'язки спостерігалися з українським, російським, єврейським, частково з болгарським та ногайським населенням.

Певні міжетнічні контакти нам вдалося прослідкувати і поміж німецького та циганського населення регіону, які відбувалися, головним чином, в економічній, менше – у культурній сфері, завдяки чому, незважаючи на значні відмінності між цими етнічними спільнотами, були також виявлені певні спільні риси, по-перше, груповість – потреба і у німців і у циган жити груповим способом життя (тільки у німців – у вигляді колоній, розподіленими за конфесійними ознаками (конфесійно-моноетнічні спільноти), а у циган – як окремі циганські роди); по-друге, етноповедінка – етнічна консервативність, етнічна специфіка, яка зберігалася у одязі, обрядах, сімейних традиціях, релігії та мові як у німецькомовних колоністів, так і у циганського населення Південної України, що свідчить про збереження високого рівня національної самосвідомості та етнічної ідентичності цих етносів.

Джерела та література:

1. Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 387 с.
2. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
3. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII вв. – 90-е гг. XX вв.). – Симферополь, 1999. – 132 с.
4. Гильденштедт И.А. Исследование побережья Азовского моря в 1773-1774 гг. – СПб., 1779; Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773-1774 гг // ЗООИД. – Одесса, 1892. – Т 11.
5. Зуев В.Ф. Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. – СПб., 1787.
6. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1-2.; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1851-1853. – Ч. 1-2.
7. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / ист. этюд. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого 1889. – 112 с.; його ж: Заселення Південної України і перші початки її культурногрозвитку – Харків: Союз, 1920. – 110 с.
8. Фадеев А.М. Воспоминания А.М. Фадеева 1790–1867. – Одесса, 1897. – 256 с.

9. Павлович В. Екатеринославская губерния материалы для географии и статистики России, собранные членом Генерального штаба: В 2-х т. – СПб., 1862. – Т. 1. – 351 с. + прилож.

10. Афанасьев – Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Очерки Днепра. – СПб., 1861. – Ч. 1. – 456 с.

11. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – 568 с.

12. Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. – Ганновер, 1846-1852 гг. / Русский перевод с немецкого издательство Л.И. Рагозина. – СПб., 1870. – Т. 1. – 490 с.

13. Постников В.Е. Молочанские и хортицкие немецкие колонии, сельское хозяйство и лесоводство. – М., 1882; його ж: Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891. – 391 с.

14. Падалка Л. Землевладение немцев-бывших колонистов в Херсонской губернии – Херсон, 1891. – 49 с. + 26 с. прилож.

15. Велицын А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России. – СПб., 1893. – 282 с.

16. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизвестным архивным документам). – М., 1909. – 340 с. + 84 с. приложение

17. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні – К., 1998. – 80 с.; його ж: Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність – К., 2001. – С. 3-89.

18. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми, перспективи – К.: Довіра, 1995. – 255 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред. Ю.І. Римаренко – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

19. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УДЖ. – 1990. – №. 9. – С. 18-30; Кулинич І.М., Кудряченко А.І., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: Минуле та сьогодні – К.: Наукова думка, 1995. – 73 с.; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.

20. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К.: Інтел, 1994.

21. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.

22. Плеская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920.: Научно-популярное издание. – Одесса, изд. “ТЭС”, 1999. – 520 с.

23. Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Сост. Ю.Н. Лаптев – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 256 с.

24. Исмаилов М.С. Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX в.): Автореф. дис... канд. ист. наук – Днепропетровск, 1994. – 20 с.

25. *Осташева Н.В.* Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога (1914 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис...канд. ист. наук – Днепропетровск, 1996. – 24 с.

26. *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок ХХ ст.): Автореф. дис...канд. ист. наук – Донецьк, 2005.

27. *Бєлікова М.В.* Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): Автореф. дис...канд. ист. наук – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

28. *Задерейчук І.П.* Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789-1938 рр.: Автореф. дис...канд. ист. наук – Харків, 2005. – 20 с.

29. *Берестень Ю. В.* Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки ХІХ ст.): Автореф. дис...канд. ист. наук – Запоріжжя, 2006. – 20 с.

30. История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах: Сб. статей и документов/ Под ред А.А. Дынгеса. – Донецк: АЛЕКС, 2007. – 312 с.

31. *Васильчик В.М.* Німці України: сіспільний та національний аспекти ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис...доктора. ист. наук – Донецьк, 2006. – 39 с.

32. *Данилович И.* Историческое и этнографическое исследование о цыганах // Северный архив. – 1826. – Т. X. – № 1 – 6.

33. *Плохинский М.* Цыгане старой Малороссии (по архивным документам) // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 4. – С. 95–117; *его же:* Иноземцы в Старой Малороссии. – Ч. 1: Греки, цыгане, грузины. – М., 1905. – 235 с.

34. *Баранников А.П.* Цыганы СССР: Краткий историко-этнографический очерк. – М.: Нацмениздат, 1931. – 52 с.; *Баранников О. П.* Українські цигани. – К., 1931. – 57 с.

35. *Киселева Т.Ф.* Цыгане европейской части СССР и их переходот кочевания к оседлости: Автореф. дис... канд. ист. наук – М., 1952. – 15 с.

36. *Друц Е., Гесслер А.* Цыгане. – М.: Советский писатель, 1990. – 333 с.

37. *Марушиакова Е.* Цыганская группа и развитие этноса на цыганском этнос // Аспекти на етнокультурната ситуація в България и на Балканите. – София, 1992. – С. 72–86

38. *Зіневич Н. О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність – К., 2001. – С. 404-423.

39. *Бєліков О.В.* Актуальні завдання соціальної політики щодо ромського (циганського) населення України // Рома в Україні. Историчний та етнокультурний розвиток циган (Рома) України (16 – 20 ст.). – Донецьк, 2006. – С. 28-36; *його ж.* Державна політика стосовно циганського населення на українських землях // Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее/ под ред. А.А. Дынгеса, С.Ю. Кузнецовой – Донецк: АЛЕКС, 2006. – С. 159 – 226.

40. *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок ХХ ст.): Дисертація на

здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук 07.00.01. – Історія України / Запорізький національний університет – Запоріжжя, 2005. – 269 с.

41. *Кондараки В. Х.* Универсальное описание Крыма. – С., 1876. – Ч. 9. – С. 72.

42. *Филоненко В.И.* Крымские цыгане. // Записки коллегии востоковедов при азиатском музее АН СССР. – Л., 1930.

43. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. 1812–1861 гг. – Сб. Документов – Ч. 2 // История Молдавии: Документы и материалы. – Кишинев, 1969. – Т. III.

44. *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: Этнические и социально-демографические процессы. – Кишинев, 1979.

45. *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.

46. Устав о колоніях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи издания 1857 г. – Т. XII. – Тетр. VI. – СПб., 1857.

47. Повне зібрання законів Російської імперії (ПСЗ). – Спб., 1812. – Т. 20. – П. 15.383.

48. *Гросул В. Я.* Реформы в дунайских княжествах и Россия. – М.: Наука, 1966. – 408 с.

49. *Крыжановская И.* Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века // Труды центрального государственного архива МССР. – Кишинев, 1962. – Т. 1. – С. 186–245.

50. *Егунов А.* О цыганах в Бессарабии // Записки Бесарабского областного статистического комитета – Кишинев, 1864. – Т.1. – С. 115–116.

51. *Корнис И.* Краткий обзор положения Ногайских татар водворенных в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Телескоп – Спб., 1836. – Ч. 33.

52. *Бачинська О. А.* Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. (До 170-річчя заснування): Монографія. – Одеса: Астропринт, 1998. – 231 с.

Стєпченко Елла. Німці-колоністи і “сусіди”-цигани у поліетнічному оточенні Півдня України в кінці ХVІІІ – упродовж ХІХ століть

У статті йдеться про міжетнічні контакти німецькомовних колоністів і циганського населення Південної України з часу їх переселення до регіону в II половині ХVІІІ – на протязі ХІХ століть. Для кращого розуміння різниці у статусі цих іноземних поселенців розглядаються процеси переселення німців та циганів до Новоросії, специфіка законодавчої бази, що обумовила стан зазначених етнічних груп, а також встановлені різні рівні соціокультурної взаємодії німецьких переселенців з поліетнічним населенням у різних сферах життя.

Стєпченко Елла. Немцы-колонисты и “соседи”- цыгане в полиэтническом окружении Юга Украины в конце ХVІІІ – на протяжении ХІХ ст.

Статья посвящена проблемам межэтнических контактов немецкоязычных колонистов с цыганским населением Юга Украины с момента их переселения –

во II половине XVIII в этот регион и на протяжении XIX вв. Для более детального понимания разницы в статусе этих иностранных переселенцев рассматриваются процессы переселения немцев и цыган в Новороссию, особенности законодательной базы, обусловившие положение этих этнических групп края, а также определены различные уровни социокультурного взаимодействия немецких колонистов с полиэтничным населением в различных сферах жизни.

St'opchenko Ella. German colonists and their Gypsy “neighbours” in a poly-ethnic surroundings on the South of Ukraine at the end of the 18th – during the 19th centuries

The thesis is devoted to the problems of inter-ethnic contacts between German-speaking colonists and the Roma population in the South of Ukraine from the second half of the 18th to the 19th centuries. For more detailed understanding of a difference between the status of these foreign immigrants, processes of resettlement of Germans and Romanies to Novorossia are considered. The author describes the features of legislative base, which defined the position of these ethnic groups in Novorossia and states different levels of social – cultural interactions of German colonists with polyethnic population in various spheres of the life.